

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.3>

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДАЛЕКОСХІДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Гуменюк В.В.,
кандидат юридичних наук,
міжнародний викладач/старший дослідник, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ЗВО «Університет економіки та права «КРОК»,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-8562-4389
e-mail: HumeniukVV@krok.edu.ua

Гуменюк В.В. Видавнича діяльність у контексті національного державотворення Української Далекосхідної Республіки.

З метою формування національної ідентичності, поширення інформації, культурно-освітньої функції, політичної боротьби, збереження історичної пам'яті в національному державотворенні Української Далекосхідної Республіки у 1917-1922 роках ефективним засобом впливу виявилась видавнича діяльність, яка стала основою та новаторським кроком українських організацій на Далекому Сході у післяреволюційний час. Одним з найважливіших результатів видавничої діяльності стало видання матеріалів Першого та Другого Українських Далекосхідних з'їздів. На історичному Першому Українському Далекосхідному з'їзді 1917 року в Микільську-Усурійському було започатковано обговорення ключових питань: створення видавничого товариства, видання періодики українською мовою та придбання друкарні. Поява українських газет у тому ж році стала реалізацією цих планів, започаткувавши видавничу діяльність. Отримані результати можуть бути використані органами державної влади для формування ефективної діаспоральної політики, зокрема, у сфері культурного, мовного, юридичного та освітнього забезпечення, а також для розробки стратегічних програм історичного розвитку українського народу в діаспорі та на території України. Це дослідження є комплексним аналізом видавничої діяльності українських організацій на Далекому Сході в контексті національного державотворення Української Далекосхідної Республіки у 1917-1922 роках. Вперше в науковий обіг вводяться раніше невідомі матеріали, що розкривають специфіку видавничої справи в регіоні. Дослідження розглядає формування видавничої інфраструктури, тематику видань та їх роль у збереженні української національної ідентичності та формуванні культурного простору української громади. Отже, видавнича діяльність відіграла ключову роль у національному державотворенні Української Далекосхідної Республіки, забезпечуючи формування національної свідомості, інформаційний обмін та культурний розвиток.

Ключові слова: Національне державотворення, конституціоналізм, Український Далекий Схід, територія, функції, інституції, громадянське суспільство, державно-правова основа, нормативно-правові акти, законодавча діяльність.

Gumenyuk V.V. Publishing activities in the context of national state formation of the Ukrainian Far Eastern Republic

In pursuit of fostering national identity, disseminating information, fulfilling cultural and educational functions, conducting political struggle, and preserving historical memory within the national state-building of the Ukrainian Far Eastern Republic between 1917 and 1922, publishing activity proved to be an effective means of influence, serving as the cornerstone and an innovative endeavor for Ukrainian organizations in the Far East during the post-revolutionary era. One of the most significant outcomes of this publishing activity was the publication of the proceedings from the First and Second Ukrainian Far Eastern Congresses. At the historic First Ukrainian Far Eastern Congress in 1917, held in Nikolsk-Ussuriysky, discussions were initiated on key issues: the establishment of a publishing society, the publication of Ukrainian-language periodicals, and the acquisition of a printing house. The emergence of Ukrainian newspapers in the same year realized these plans, marking the beginning of publishing activity. The findings obtained can be utilized by government authorities to formulate effective diaspora policies, particularly in the areas of cultural, linguistic, legal, and educational provision, as well as in the development of strategic programs for the historical development of the Ukrainian people in the

diaspora and within Ukraine. This study provides a comprehensive analysis of the publishing activities of Ukrainian organizations in the Far East within the context of the national state-building of the Ukrainian Far Eastern Republic between 1917 and 1922. For the first time, previously unknown materials are introduced into scholarly discourse, revealing the specifics of publishing endeavors in the region. The research examines the formation of the publishing infrastructure, the thematic content of publications, and their role in preserving Ukrainian national identity and shaping the cultural space of the Ukrainian community. Consequently, publishing activity played a pivotal role in the national state-building of the Ukrainian Far Eastern Republic, ensuring the formation of national consciousness, information exchange, and cultural development.

Key words: national state formation, constitutionalism, Ukrainian Far East, territory, functions, institutions, civil society, state legal framework, regulatory legal acts, legislative activity.

Постановка проблеми. Зважаючи на той факт, що Українська Далекосхідна Республіка є малодослідженим періодом Українського державотворення, видавнича діяльність суттєво вплинула на національне відродження в діаспорі. Вивчення досвіду українців на Далекому Сході, до яких варто віднести національне відродження та боротьба за ідентичність, може стати практичним інструментом для аналізу сучасного національного самовизначення. Дослідження сприяє формуванню об'єктивного погляду на історичне минуле Української нації.

Мета дослідження. Важливим для розуміння процесів національного державотворення є дослідження видавничої діяльності Української Далекосхідної Республіки, на яку впливають такі фактори, як національна ідентичність, політична ситуація, культурні традиції та рівень освіти населення. У дослідженні необхідно здійснити комплексний та об'єктивний аналіз видавничої діяльності в Українській Далекосхідній Республіці у контексті її національного державотворення, виявити її роль та значення у формуванні національної ідентичності, культурного розвитку та політичної боротьби українського населення на Далекому Сході.

Стан опрацювання проблематики. Вивченню знань про Зелений Клин (історична назва українських земель на Далекому Сході, які включають території сучасних Хабаровського та Приморського країв, а також частину Амурської області (р)осії) та феномен українського національного руху, що існував на Далекому Сході у 1917-1922 роках та став результатом національної самоорганізації місцевого українського населення, у своїх наукових публікаціях приділяли увагу українські на зарубіжні науковці: І. Багрянний, Ф.Ф. Буссе, П. Беркут, В. Кубійович, В. Кабузан, А.А. Кауфман, В.С. Ілліч-Світлич, О. Мицюк, І.І. Шимонович, І. Світ, Т. Олесіюк, А.А. Попок, Ф. Заставний, В. Чорномаз, М. Новицький, І. Нам, П.Ф. Унтербергер, А.А. Меньшиков, М. Марунчак, Т. Француз-Яковець та інші.

У статті використано широкий спектр джерел, що охоплюють різні аспекти життя українців на території Далекого Сходу. Серед авторів, на яких є посилання, варто відзначити Івана Світа, який досліджував українську громаду на Далекому Сході. Також у статті зустрічаються посилання на спогади Володимира Несторовича, який ділиться своїми переживаннями та враженнями. Окремо варто відзначити публікацію спогадів Л. Глібоцького у збірнику «Золоті ворота», здійснену М. Траф'яком, що є цінним джерелом особистих свідчень про український рух на Далекому Сході. Окрім того, використано матеріали з періодичних видань того часу, таких як «Українець на Зеленому Клині», «Ехо», «Щире слово», «Приамурське життя», «Ранок», «Новий світ», «Далекий Схід», «Приморська думка», «Наше життя», «Усурійський край», «Наше слово», «Голос Прибалтики», «Нова Україна», що дає змогу відтворити атмосферу та події того часу. Важливим джерелом є також «Енциклопедія українознавства», де міститься інформація про українців на Далекому Сході.

Виклад основного матеріалу. Одним із найважливіших напрямків роботи та принципово новим явищем у діяльності українських організацій на території Далекого Сходу у післяреволюційний період (після Лютневої революції 1917 року, яка скасувала всі обмеження царського самодержавства у сфері національно-культурної діяльності) стала організація української видавничої діяльності. У червні 1917 року у місті Микільську-Усурійському відбувся Перший Український Далекосхідний з'їзд, де розглядали питання, серед іншого про заснування видавничого товариства та видання української газети та журналу, українських підручників та іншої літератури українською мовою, придбання своєї друкарні [1]. Започаткування української видавничої діяльності на Далекому Сході було пов'язане з появою на даній території перших українських газет, які почали виходити у травні-червні 1917 року майже одночасно у Владивостоці, Хабаровську, Благовіщенську, Харбіні.

Першою українською газетою на Далекому Сході (за даними І. Світа – в азійській частині (р)осійської імперії) став тижневик «Українець на Зеленому Клині», перший номер якого вийшов у місті Владивостоці 30 квітня 1917 року. За словами редактора-видавця газети Д. Боровика вказана газета повинна була допомогти українцям зберегти рідну мову, сприяти розвитку національної

самосвідомості та освіти. Українська газета суттєво впливала на розвиток українського політичного життя на Далекому Сході, а українське суспільне життя зазнавало сильних коливань – активність змінювалася занепадом, у зв'язку з чим Д. Боровик гостро реагував на ці явища, а його публіцистика відрізнялася відвертим патріотизмом та гострою полемічною спрямованістю. Особливо гостро він таврував більшовиків за їхню антиукраїнську політику за спроби загальмувати розвиток українського національного руху як на Далекому Сході, так і в Україні. Редакція української газети підтримувала зв'язки з редакціями українських газет та українськими організаціями в Україні, інших регіонах колишньої (р)осійської імперії, а також у США та Канаді інформувала читачів про розвиток українського національного руху як в Україні, так і в країнах поселення. Політична платформа газети практично збігалася із програмою всього українського руху, який на першому своєму етапі стояв на позиціях автономії України. Після проголошення незалежності Української Народної Республіки, політична платформа газети полягала у відстоюванні ідеї створення незалежної Української держави в Європі та української автономії на Далекому Сході.

Фінансові труднощі змусили газету з серпня 1917 року тимчасово перейти на двошпальтний формат. Ці ж обставини призвели до періодичних перерв у виданні, зокрема, тривалою була пауза з 3 листопада 1918 року (№ 39) по 24 травня 1919 року (№ 40). Відновлення видання відбулося завдяки створенню видавництва «Українець на Зеленому Клині», яке об'єднало колективні зусилля приватних осіб, оскільки індивідуальне фінансування видання стало неможливим через його високу вартість [2]. Згодом, через брак фінансування, видання газети було знову припинено [3]. Останній номер, № 42, вийшов 25 березня 1920 року завдяки зусиллям ініціативної групи у складі Д. Боровика, М. Медвецького, В. Потієнка, А. Жукова та С. Ніжинецького, і був присвячений 59-й річниці смерті Т.Г. Шевченка.

Найактивніше українська видавнича діяльність велася у місті Владивостоці, де з 12 квітня 1919 року почала виходити щоденна українська газета «Щире слово» (видавалася Секретаріатом Української Далекосхідної Крайової Ради) [4], а її першим редактором був член Українського Далекосхідного Секретаріату І. Гадзаман. З серпня 1919 року було припинено видання газети у зв'язку з відсутністю коштів та розгорнутою колчаківською владою репресіями щодо українського національного руху, що було причиною масових арештів співробітників газети. Після повалення Далекосхідного колчаківського режиму 1920 року видання газети продовжено: перший номер відродженої газети (редактор – Онуфрієнко, видавець – Хмельницький) з'явився 21 березня 1920 року [5]. Невдовзі після антирозанівського перевороту у Владивостоці було створено Українське Далекосхідне прес-бюро (перший випуск – 5 лютого 1920 року), яке мало на меті щоденно надавати місцевим періодичним виданням та громадським установам інформацію про події в Україні та діяльність місцевих українських організацій [3]. 27 лютого 1921 року у місті Владивостоці вийшов перший номер газети «Українська думка» (редактор – І. Кошовий), який був присвячений пам'яті Т.Г. Шевченка та його вихід був приурочений до 60-х роковин від дня смерті великого українського поета, а у підзаголовку газети зазначалося: українська національна газета, що видається коштом товариства «Просвіта» у місті Владивостоці. 2 липня 1921 року у місті Владивостоці виходить українська газета «Громадська думка» (редактор-видавець – відомий на Далекому Сході український громадський діяч Ф. Ковтун), метою якої були національні позиції, послідовно обстоюючи інтереси українського національного руху за умов його занепаду.

У червні 1917 року в Хабаровську було започатковано видання української щотижневої газети «Хвилі України» [6], офіційного органу Хабаровської Української Громади. Перший голова Громади, Г. Кириченко-Могила, організував видання газети власним коштом, виконуючи функції видавця та редактора. Газета «Хвилі України» активно відстоювала національні права українців та мала есерівську політичну спрямованість, що відображало погляди Г. Кириченка-Могили. Він був розстріляний білими козаками отамана Калмикова в серпні 1918 року.

Наступником газети «Хвилі України» стала газета «Ранок» (видання Ради Хабаровської Української Громади), першим номер якої вийшов 26 серпня 1917 року. Газета мала на меті лише відродження України та збільшення національної самосвідомості. Наприкінці грудня 1917 року редактором газети «Ранок» став о. П. Гордзієвський [7], після чого вона розпочала друкувати цікаві статті про місцеве українське життя, а головну увагу приділяла подіям в Україні. У 1918 році газета «Ранок» замінила газета «Нова Україна» (орган українських робітників і селян Далекосходу), яка видавалася видавничим товариством ім. Шевченка при Українському Далекосхідному Секретаріаті [8–10].

У місті Благовіщенську розпочала виходити українська «революційно-політична» щотижнева газета «Українська Амурська справа» (редактор – активний український громадський діяч, місцевий статистик Я. Ситницький), перший номер якої видано 2 травня 1917 року Радою Благовіщенської Української Громади (мала на меті щотижнево повідомляти українську громадськість про всі най-

визначніші події українського життя як на Україні, так і на Далекому Сході). Редактор газети Я. Ситницький, звертаючись до читачів, закликав українців до об'єднання, активної співпраці з газетою, пропонуючи надсилати свої кореспонденції, брати участь у її поширенні по селах, збирати передплатників [7]. На початку 1920 року Український клуб міста Благовіщенська видавав газету «Амурський українець», який проіснував недовго, оскільки до кінця 1920 року на Далекому Сході не було практично жодної української газети [11].

У місті Харбіні українська преса з'явилася у червні 1917 року, коли Харбінський Український клуб розпочав видання газети «Вісті Українського Клубу» (перший номер вийшов 21 червня 1917 року за 29 червня 1917 року [12]. У подальшому Маньчжурська Українська Окружна Рада планувала з 1 листопада 1917 року розпочати видання у місті Харбіні літературно-політичного та економічного тижневика «Посів» (мета полягала в тому, щоб «спільними силами послужити на користь нашій матері – Україні), де передбачалося друкувати відомості з історії України, про її політичний устрій, життя її людей, діяльність українських організацій Далекого Сходу, а також сусідніх азійських народів [8, 13]. Крім того, у місті Харбіні існували щотижневий журнал «Прогрес» та щомісячник «Вимоги життя», який згодом забороненого китайською владою [10, 14]. Українська газета «Манівець» виходила у смузі відчуження Китайсько-Східної залізниці на станції Маньчжурія з жовтня 1920 року, а її редактором-видавцем був П. Летута, голова місцевої Української Ради.

У Микільську-Усурійському діяли дві українські газети: «Зоря» та «Українське життя». 19 серпня 1921 року місцева газета повідомила про вихід газети «Зоря» українською мовою. 18 грудня 1921 року інше місцеве видання анонсувало перший номер газети «Українське життя», виданої товариством «Січ», з метою висвітлення українського життя на Далекому Сході та у світі [15].

На заключному етапі періоду, коли українська національна преса практично припинила своє існування, українські матеріали публікувалися у виданнях, які були колективними органами організацій низки національних меншин, які виходили (р)осійською мовою. Маються на увазі такі газети, як «Новий світ» (1920), «Життя народів» (1921), «Голос Прибалтики» (1921), національна газета малих народів Європи «Рідні краї» (1921). Таким чином, всього в даний період на Далекому Сході виходило понад десяток українських періодичних видань, проте тривалість їх виходу була вкрай незначною. Більшість із них після виходу кількох номерів припиняла своє існування. Деякі, які проіснували триваліший період, виходили нерегулярно, часто з великими перервами. Головною причиною такого стану справ були фінансові проблеми. У цих умовах вихід українських газет був можливим багато в чому завдяки жертвності їхніх видавців, прикладами чого є діяльність Д. Боровика, Г. Кириченка-Могили, Я. Ситницького, які видавали українські газети найчастіше на власні кошти.

Тематика публікацій у далекосхідній українській пресі – події в Україні. Однак, в умовах громадянської війни, відрізаності Далекого Сходу фронтами від України новини про події в Україні були досить незначними та доходили із запізненням, а короткі телеграми, які публікувала далекосхідна преса, були основним джерелом відомостей про становище в Україні. Крім того, найточніші новини черпалися з української преси у Канаді та США, яка потрапляла до міста Владивостока із запізненням у три тижні [16].

Щодо української літератури, то потреби в ній щонайменше аж до середини 1918 року задовольнялися переважно за рахунок видань, які надходили з України. Книги, що надсилалися з України, поповнювали бібліотеки, створені практично при всіх місцевих українських організаціях, а частина їх прямувала у вільну реалізацію. Попит на українську літературу на Далекому Сході у цей період дедалі зростав. Відкриття власного кіоску з продажу українських книг та періодики планувалося восени 1917 року, а до цього українські газети та книги продавалися у бібліотеці-читальні [17]. Бібліотеки українських організацій поповнювалися також за рахунок пожертв своїх окремих членів.

У 1918–1920 роках Владивостоцька «Просвіта» вела активну роботу з поширення на Далекому Сході української преси та літератури, а отримані з України книжки поширювала серед інших українських організацій, будучи центром поширення української літератури не лише на Далекому Сході, а й у Сибіру. Внаслідок громадянської війни, що розгорілася в (р)осії, Далекий Схід фактично виявився відрізним фронтами від України, у зв'язку з чим приплив української літератури та періодики звітти практично припинився. З перервою спілкування з Україною далекосхідна українська громадськість почала відчувати гострий духовний голод [18], але за цих умов потреба в українській періодиці та літературі певною мірою компенсувалася українськими виданнями, які надходили на Далекий Схід з Канади та США. Так, у 1919–1920 роках бібліотека Микільсько-Усурійської «Просвіти» значною мірою поповнювалась українськими книгами, брошурами та журналами з Канади, США, Відня, Берліна [19].

На Далекому Сході виписували «Український голос», «Канадійський фермер», українські газети «Народ», «Українські робітничі вісти», що виходили у Нью-Йорку. Американські українські видан-

ня були одним із важливих джерел інформації про події в Україні, що публікувалася далекосхідними українськими газетами.

Водночас у період існування Української Далекосхідної Республіки робилися спроби з організації українського книговидання на Далекому Сході, де існувало декілька українських видавництв. Перше на Далекому Сході українське видавництво – Далекосхідне видавниче товариство імені Т.Г. Шевченка було створено у березні 1918 року за Українського Далекосхідного Крайового Комітету у місті Хабаровську. Метою видавництва проголошувалося видання книг, журналів, брошур та газет українською мовою з тим, щоб дати українському народу за можливо дешевою ціною літературу рідною мовою [6]. Видавництво створювалося на кооперативній основі, при цьому передбачалося об'єднати усі українські видавництва Далекого Сходу. Насамперед воно передбачало видання «Кобзаря» Т.Г. Шевченка.

Згодом із переміщенням восени 1918 року Українського Далекосхідного Секретаріату з міста Хабаровська до міста Владивостока переміщує свою діяльність і Далекосхідне видавниче товариство ім. Т.Г. Шевченка, яке незабаром припинило своє існування у зв'язку із серйозними економічними труднощами. Проте Український Далекосхідний Секретаріат не залишав спроб з налагодження на Далекому Сході ширшої видавничої діяльності. Так, у 1920 року розглядалося питання про перехід у власність Українського Далекосхідного Секретаріату однією з двох друкарських машин, які замовила в Америці Українська Центральна Рада. У зв'язку з важкою військовою ситуацією в Україні, яка призвела фактично до евакуації уряду Української Народної Республіки на територію Польщі, Український Далекосхідний Секретаріат розраховував використовувати одну з цих машин для організації української друкарні у місті Владивостоці з метою видання масової української газети, підручників для українських шкіл та іншої літератури.

Наприкінці 1920 року зусиллями Українського Далекосхідного Секретаріату було зроблено спробу створити дієздатне українське видавництво. Так, 21 грудня 1920 року у місті Владивостоці відбулося організаційне засідання членів ініціативної групи щодо створення Українського видавничого товариства імені Т.Г. Шевченка. На організаційних зборах було прийнято рішення про створення Українського видавничого кооперативного товариства імені Т. Шевченка. Це рішення було зумовлене відсутністю національної преси та літератури, що не задовольняло потреби значної української громади на Далекому Сході (близько 85%). Відсутність україномовних видань, здатних висвітлити політичну та економічну ситуацію, а також гострий дефіцит навчальних матеріалів, підтверджувалися численними зверненнями з проханнями про відкриття україномовних шкіл. Проблема нестачі української літератури залишалася актуальною на Далекому Сході і через рік, восени 1921 року [20]. Шалений попит на українську книгу і газети відзначався в цей період у Приамур'ї. Так, до міста Владивостока постійно приїжджали особи, відряджені із сіл за отриманням української літератури, при цьому великий попит відзначався на драматичну літературу та белетристику.

Поряд з Українським видавничим товариством ім. Т.Г. Шевченком 1 липня 1920 року у місті Владивостоці було створено Українську Далекосхідну видавничу спілку, яка була організована зусиллями Владивостоцької «Просвіти», оскільки за рахунок діячів місцевої «Просвіти» М. Капленка та Ф. Лемешка їм було видано відповідно «Збірник революційних (українських) пісень» та п'єсу М. Кропивницького «По ревізії» Крім того, у місті Микільську-Усурійському у липні 1920 року було створено українське видавництво «Сяйво» (очолював відомий у місті український громадський діяч В. Мігулін), яким було видано водевіль Дмитренка «Кум Мірошник», а у серпні 1921 року існувало українське видавництво «Січ» (також очолював В. Мігулін), яке видавало газету «Українське життя». Газету «Українець на Зеленому Кліні» у 1919-1920 роках видавало однойменне видавництво, створене з ініціативи Д. Боровик. Говорячи про результати видавничої діяльності українських організацій на Далекому Сході, необхідно зазначити видання матеріалів Першого та Другого Українських Далекосхідних з'їздів. Так, Українським Далекосхідним Секретаріатом було видано, серед іншого, офіційні документи: «Конституція України Далекого Сходу», «Постанови III сесії Крайової Ради», «Заповіт» Т.Г. Шевченка та ноти національного гімну «Ще не вмерла Україна» [21]. Особливо відзначається видання Українського Далекосхідного Секретаріату українського календаря на 1921 рік під назвою «Нова Україна», який вийшов у місті Владивостоці на початку березня 1921 року [18].

Окрім офіційної видавничої діяльності, місцеві українські організації відігравали важливу роль у поширенні української культури. Так, Владивостоцька «Просвіта» у 1919 році видала портрети та листівки Т.Г. Шевченка. У Владивостоці було видано «Підручник акторові» Ю. Глушка-Мови. У Хабаровську о. П. Гордзівський видав популярні книжки [7]. Маньчжурська Українська Окружна Рада у 1919 році видала підручники для українських шкіл, зокрема «Коротку історію України» О. Клюка, хрестоматії С. Кукурузи [22] та «Букварець для початкових шкіл». Харбінський Український клуб видав ноти гімну та портрет Т.Г. Шевченка. Є. Коломієць, уповноважений «Чумака», видав листівку з Т.Г. Шевченком у Токіо, де також займався виданням української літератури.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що організація видавничої діяльності стала принципово новим та важливим напрямком роботи українських організацій на Далекому Сході у післяреволюційний час. Доказом цього є видання матеріалів Першого та Другого Українських Далекосхідних з'їздів. На Першому з'їзді, що відбувся у червні 1917 року в Микільську-Усурійському, було прийнято рішення про заснування видавничого товариства, видання періодичних видань, навчальної та художньої літератури українською мовою, а також придбання власної друкарні. Особливо обговорювалося мовне питання (визначення мови видань). Головною метою було забезпечення поширення друкованого слова українською мовою. Отже, в умовах активної української громадської діяльності в Українській Далекосхідній Республіці у найбільших її містах практично одночасно починають виходити перші українські газети, що стало можливим завдяки революційним подіям 1917 року, які дали поштовх національному відродженню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Світ І.В. Український Далекий Схід. Харбін, 1934. С. 21.
2. Українець на Зеленому Клині. 1919, 24 травня.
3. Ехо. 1920, 4 лютого, 20 березня.
4. Реєстр українських урядових і громадських гуртовань на Далекому Сході. *Нова Україна. Календар на рік 1921-й. В.*, 1921. С. 81.
5. Щире слово. 1920, 21 березня.
6. Приамурське життя. 1917, 4 червня; 1918, 28 (15) березня.
7. Світ І. 1917 рік на Далекому Сході. *Календар-альманах Українського народного союзу на 1967 рік.* С. 159, 162.
8. Ранок. 1917, 19 грудня.
9. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. Львів, 1998. Т. 7. С. 2468.
10. Попок А. Українські поселення на Далекому Сході. Київ, 2001. С. 200, 207.
11. Новий світ. 1921, 3 січня.
12. Далекий Схід. 1938, 1 грудня. № 19.
13. Українець на Зеленому Клині. 1917, 22 жовтня.
14. Далекий Схід. 1938, 1 грудня. № 19.
15. Приморська думка. 1921, 19 серпня; Наше життя. 1921, 21 грудня.
16. Несторович В. Серця і буревії. Чикаго, 1965. С. 341.
17. Усурійський край. 1917, 4 жовтня.
18. Наше слово. 1921, 10 березня, 20 липня.
19. Траф'як М. Український рух на Далекому Сході (публікація спогадів Л. Глібоцького) // *Золоті ворота*. Київ, 1993. Вип. 5. С. 53.
20. Голос Прибалтики. 1921, 15 жовтня.
21. Нова Україна. Календар на рік 1921-й. В., 1921.
22. Світ І. Українська молодь Далекого Сходу. «Визвольний шлях». Лондон, 1976, кн. 2. С. 168.